

Inleiding

Armoede behoorde tot de grote problemen, waarmee het nog prille Koninkrijk der Nederlanden te kampen had. Dit was een gevolg van de economische achteruitgang, die vanaf het midden van de 18e eeuw was ingetreden en die tijdens de Franse overheersing een hoogtepunt bereikte. In die tijd hadden oorlogshandelingen en vooral de blokkade van de Nederlandse kust door de Engelsen de scheepvaart lamgelegd. Door deze belemmering en de hoge belastingdruk waren de activiteiten op het gebied van handel en industrie sterk afgenomen, waardoor er grote werkloosheid was ontstaan. Volgens een rapport van het Ministerie van Binnenlandse Zaken zouden de zuidelijke gewesten in 1815 op een inwonertal van $3\frac{1}{4}$ miljoen al 300.000 armen hebben geteld. In de noordelijke gewesten zou het aantal behoeftigen 190.000 op een totaal van ruim 2 miljoen inwoners hebben bedragen. Vooral voor de steden betekende het toenemende pauperisme een zware belasting. Het vormde niet alleen een bedreiging voor het handhaven van orde, rust en veiligheid, maar eiste ook grote financiële offers om alle behoeftigen te onderhouden en onderdak te bieden. De ideeën over armoedebestrijding, die voorheen vooral op liefdadigheid uit christelijke naastenliefde gebaseerd waren geweest, hadden na 1750 geleidelijk plaats gemaakt voor opvattingen als werkverschaffing en volksopvoeding, waarbij de overheid meer invloed behoorde te krijgen, omdat armenzorg in feite een publieke zaak was. De overtuiging had postgevat, dat het armoedeprobleem zou blijven bestaan zolang er aan de bedeling, die van oudsher in handen was van kerkelijke en burgerlijke instellingen, geen voorwaarden en aansporingen tot arbeidzaamheid zouden worden gesteld. Vanuit dit standpunt en vooral ook uit financiële overwegingen waren er in veel steden werkinrichtingen tot stand gekomen, die tot doel hadden de armen zelf in hun onderhoud te laten voorzien en hun kinderen te leren werken. Deze vorm van werkgelegenheid bleek echter niet rendabel te zijn door onder meer gebrek aan afzetmogelijkheden, management en kapitaal, terwijl deze instellingen vanwege vermeende concurrentie veel weerstand bij de lokale ondernemers opriepen. Deze argumenten en de slechte situatie waarin handel en industrie zich bevonden, zouden leiden tot het zoeken naar mogelijkheden om in de landbouw werkgelegenheid te scheppen. Hierbij ging de gedachte uit, naar het in cultuur brengen van woeste gronden, die nog in grote hoeveelheden aanwezig waren. Verder werd verondersteld, dat niet zozeer de economische malaise maar het zedelijk verval van een deel van de bevolking, dat zich kenmerkte door luiheid, drankmisbruik en verkwisting, een belangrijke oorzaak van armoede moest zijn. Hierbij werd wel een duidelijk onderscheid gemaakt tussen bedelden en bedelaars. Ware armen waren geregistreerde bedelden, die buiten hun schuld door ziekte, een gebrek of vanwege ouderdom tot armoede waren vervallen. Bedelaars werden anderzijds gezien als werkschuwe lieden, die zich aan de wetten onttrokken en die gemakkelijk tot het plegen

afb.1 Jobannus van den Bosch

van misdaden waren geneigd. Om deze reden werd bedelarij als vorm van criminaliteit bestraft met een veroordeling en met opsluiting in een tucht- of werkhuis. Door de sterke toename van dergelijke delinquenten schoot ondertussen de opnamecapaciteit van deze inrichtingen ernstig tekort. Het zoeken naar een oplossing van het armoedeprobleem kreeg nog een extra impuls door de hoge voedselprijzen als gevolg van de mislukte graanoogsten in 1816 en 1817. Koning Willem I stelde een staatscommissie in en in het tijdschrift *Magazijn voor het Arm-wezen in het Koninkrijk der Nederlanden* werd de gelegenheid geboden om met voorstellen te komen. Hierdoor aangemoedigd, leverde ook Johannes van den Bosch een plan in, dat de voorkeur zou krijgen, omdat het praktisch goed uitvoerbaar leek te zijn. Als generaal-majoor in Oost-Indië had Van den Bosch in dit opzicht al veel kennis en ervaring opgedaan en in latere jaren zou hij hier als gouverneur-generaal naam maken met de invoering van het zogenaamde 'cultuurstelsel', waarbij inlanders tot dwangarbeid op de gouvernementsplantages werden verplicht'. In zijn *Verhandeling over de mogelijkheid, de beste wijze van invoering, en de belangrijke voordeelen eener Algemeene Armen-Inrigting in het Rijk der Nederlanden, door het vestigen eener Landbouwende Kolonie in deszelfs noordelijk gedeelte* werd volgens de nieuwe inzichten een oplossing voor het armoedeprobleem gegeven. Van den Bosch wilde de armen niet alleen arbeid verschaffen. Ook begeleiding in de vorm van onderdak, onderhoud en onderwijs was nodig om van deze als geestelijk en lichamelijk ontaarde wezens beschouwde groep mensen weer nuttige leden van de maatschappij te maken. Hij had berekend, dat van de meer dan 190.000 behoeftigen in het noorden van het rijk ongeveer 142.000 mensen in staat moesten zijn om werk te verrichten. Tot deze categorie rekende hij tijdelijke noodlijdenden (20.000), bedelaars en vagebonden (50.000) en voor arbeid geschikte armen (72.030). Als ongeschikt voor dit doel beschouwde hij

oude en afgeleefde mensen, blinden, doofstommen, kreupelen, weeskinderen, vondelingen, zieken en arme kraamvrouwen, een groep mensen die in totaal uit ruim 48.000 zielen zou bestaan². Nadien zou Van den Bosch echter genoodzaakt worden om ook personen uit vrijwel al deze groeperingen op te nemen.

Bij de realisatie van zijn denkbeelden kreeg hij de steun van zowel vooraanstaande landgenoten als van leden van het Koninklijk huis. Zo kon op 1 april 1818 de 'Maatschappij van Weldadigheid' worden opgericht. Deze particuliere instelling zou zorg dragen voor het inrichten van landbouwkoloniën op woeste gronden in de beide Nederlanden en op deze wijze voor werkverschaffing zorgen. Het bestuur van de stichting bestond uit drie commissies. Het hoofdbestuur was in handen van de 'Commissie van Weldadigheid' en zetelde in Den Haag. Het bestond uit de voorzitter prins Frederik en twaalf leden. Johannes van den Bosch fungeerde hierin als toezichthouder op de lopende werkzaamheden. De 'Commissie van Toevoorzigt' met als standplaats Amsterdam werd voorgezeten door prins Willem. Haar taken bestonden uit het controleren van de financiële administratie en het inspecteren van de toekomstige koloniën. Beide commissies zouden echter hooguit twee maal per jaar bijeenkomen. Het werkelijke bestuur was dan ook in handen van de 'Permanente Commissie'. Deze bestond uit voorzitter Van den Bosch en twee leden. Toen Van den Bosch in 1827 echter moest vertrekken, omdat hem van overheidswege andere taken waaronder het gouverneurschap van Oost-Indië waren opgedragen, werd er een nieuwe constructie bedacht. De directeur van de koloniën Wouter Visser werd benoemd tot 'Inspecteur der koloniën'. In deze hoedanigheid diende hij de Permanente Commissie (PC) te adviseren, besluiten en reglementen te ontwerpen, de begroting op te stellen, de financiële administratie en de magazijnen van de verschillende koloniën te controleren en alle bevindingen te registreren. Als nieuwe directeur van de koloniën werd Jan van Konijnenburg benoemd.

Het benodigde geld voor het bekostigen van de beoogde projecten was afkomstig uit de renten van het stichtingskapitaal, de jaarlijkse contributie van de leden, vrijwillige giften en legaten en uit de bijdragen, die voor het doen opnemen van kolonisten moesten worden voldaan. Deze inkomsten zouden worden aangevuld met de opbrengst van de landbouw- en industrieproducten, die de koloniën zouden gaan leveren. Er werd verondersteld, dat in de toekomst met deze inkomsten de uitgaven grotendeels gedekt zouden kunnen worden.

In de Zuidelijke Nederlanden werd in Wortel in 1822 een landbouwkolonie ingericht en in het nabijgelegen Merksplas verrees in 1823 een bedelaarsgesticht voor 1000 personen. Al eerder was in het noorden in de Drentse gemeente Vledder voor het stichten van de eerste landbouwkolonie het landgoed Westerbeeksloot aangekocht. Dit werd in 1818 bebouwd met 52 woningen, een magazijn met een spinzaal, een kookhuis als centrale keuken en een woning voor de onderdirecteur. De inrichting van de tweede kolonie, waar alleen huizen werden gebouwd, kwam in 1820 gereed. Deze twee koloniën werden samengevoegd tot kolonie I of 'Frederiksoord'. De volgende kolonie met onder meer 100 kolonistenwoningen en een school werd bij het Overijsselse Steenwijkerwold aangelegd. Als kolonie III kreeg het de naam 'Willemsoord'. In het gebied tussen Frederiksoord en Willemsoord werden nog twee koloniën gesticht. De vierde kolonie lag deels op het landgoed Westerbeeksloot en deels op Fries grondgebied en kreeg de naam 'Wilhelminaoord'. De volgende en vijfde kolonie lag elders, namelijk rondom de Ommerschans en zou een afzonderlijke positie gaan innemen. De zesde kolonie werd gedeeltelijk op Fries grondgebied en deels in Overijssel gesitueerd. In de zevende en laatste kolonie werd voornamelijk bos aangeplant. Het kreeg de toepasselijke naam 'Boschoord' en werd met Wilhelminaoord verenigd tot kolonie II. Het

in 1823 opgerichte Landbouwkundig Instituut in Wateren, dat in de gemeente Diever lag, behoorde ook tot de Gewone koloniën. Deze instelling bestond uit een school met internaat voor ongeveer 70 kwekelingen en een aantal proefboerderijen. Het was bedoeld om de Maatschappij van deskundig personeel te voorzien door de meest be- gaafde jongens uit de diverse koloniën tot ambtenaren op te leiden.

Van de in deze 'Gewone koloniën' op contract geplaatste kolonisten werd verwacht dat ze opgeleid konden worden tot het zelfstandig beheren van een hoeve. In de ge- reedgekomen eerste kolonie arriveerden in het najaar van 1818 52 gezinnen, bestaande uit 100 volwassenen en 230 kinderen. De families konden hun intrek nemen in stenen huisjes, die later met een houten achterhuis of schuur werden uitgebreid. Ze kregen koloniale uniforme kleding uitgereikt en werden voorzien van huisraad, gereedschap en zaaigoed. Een gedeelte van de bijbehorende drie hectare grond was al ingezaaid met winterrogge. Het eerste jaar ontvingen de kolonisten hun maaltijden uit de centrale keuken. Daarna kregen ze voor de productie van melk en voor de benodigde mest de beschikking over een paar schapen en een koe. De geleverde have en grond kon door middel van arbeid worden afbetaald met als uiteindelijk doel een levenslang vrucht- gebruik van de hoeve. Een gedeelte van het land mocht voor eigen gebruik worden bewerkt, terwijl de opbrengst van de resterende grond aan de Maatschappij moest wor- den afgestaan. Degenen, die niet in staat waren om veldarbeid te verrichten, werden in de weef-, spin- en verzaalen tewerkgesteld. De verschillende werkzaamheden werden gedeeltelijk in levensmiddelen en in geld en deels in koloniale munt uitbetaald. De in- voering van het laatstgenoemde betaalmiddel, dat onder meer in de koloniale winkels kon worden gebruikt, was voornamelijk bedoeld om drankmisbruik tegen te gaan en de kolonisten te beletten om alcohol buiten de koloniën te kopen. De koloniale munt droeg tevens bij tot een grote mate van zelfvoorziening. Deze werd nog uitgebreid door diverse werkplaatsen voor timmerlieden, schoen- en kleermakers, smederijen en dergelijke in te richten. Voorts moest er gebruik worden gemaakt van de eigen scholen en in latere jaren kregen de kolonisten ook eigen kerken.

Al spoedig bleek, dat landbouwkoloniën niet de juiste oplossing waren voor het armoedeprobleem, omdat de opnamecapaciteit te gering was. Eind 1826 telde de ko- lonistenbevolking ruim 2.100 zielen en dit aantal zou heel geleidelijk oplopen tot iets meer dan 2.700 personen in 1858. Voorts was een groot deel van de bedelaars zowel in lichaaamlijk als in geestelijk opzicht ongeschikt om tot zelfstandig hoevenaar te worden opgeleid. Sommigen bleken zelfs niet in staat te zijn om enig grondwerk te verrichten en anderen vertoonden crimineel gedrag. Om de plaatsingsmogelijkheden te vergro- ten en tegelijkertijd opvang te bieden aan juist deze categorie bedelaars, werd er in Ommerschans een gesticht gebouwd voor het huisvesten van 2.000 personen. Binnen de 17e-eeuwse Ommerschans in Noord-Overijssel verrees in 1822 een groot gebouw van honderd meter in het vierkant, dat werd omgeven door een brede gracht. Het gesticht van twee verdiepingen bevatte 30 zalen, die voor het merendeel als woon- en slaapzalen voor bedelaars van beiderlei geslacht konden dienen. De toegangspoort leidde naar een binnenplein, waarop in het midden een schutting was aangebracht om mannen en vrouwen van elkaar gescheiden te houden. Het gebouw werd omringd door landerijen met boerenhoeven. Een ophaalbrug, bewaking bij de poort, de gracht en streng toezicht tijdens werkzaamheden op het land moesten voorkomen, dat er kolonisten uit deze kolonie konden ontsnappen. Door het invoeren van deze maat- regelen werd Ommerschans als zogenaamde dwangkolonie in feite een strafinrichting en hetzelfde predikaat zou later ook voor Veenhuizen gelden. Dit besluit was geheel in overeenstemming met de algemene opvatting, dat bedelarij zonder onredelijkheid tot

afb.2 Ommerschans in 1732

de misdaden kon worden gerekend. De zaken, die het bedelaars- en armwezen betroffen en daarmee de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid zouden dan ook samen met het gevangeniswezen door één afzonderlijk departement van het Ministerie van Binnenlandse Zaken worden behartigd³.

Ondertussen was ook het idee gerijpt om nog een derde kolonie te stichten, waarin naast bedelaars ook een groot aantal wezen, vondelingen en verlaten kinderen kon worden ondergebracht. Het moest een oplossing bieden voor de overbevolkte weeshuizen en de daaruit voortvloeiende financiële bezwaren. Het plan kon worden uitgevoerd, omdat de overheid de levering van 1500 bedelaars, 150 bedelaarsgezinnen en 4.000 wezen toezegde. In de omgeving van de buurschap Veenhuizen in Noord-Drenthe in de gemeente Norg werd in 1822 en 1823 een grote hoeveelheid grond gekocht. Hierop werden drie gestichten gebouwd om de bedelaars en wezen afzonderlijk te kunnen huisvesten. De gebouwen waren gelijkvormig en uitgevoerd naar het ontwerp van dat in Ommerschans. Ze waren wel wat groter in omvang en hadden slechts één bouwlaag, die was afgedekt met een schuin dak, waaronder zich zolders bevonden⁴.

In de koloniën leek te zijn voldaan aan alle voorwaarden om achtergestelde groeperingen de juiste opvang te kunnen bieden. Temidden van een gezonde omgeving op het platteland, met goede behuizing, voeding, kleding, onderwijs, godsdienstig onderricht en passende begeleiding moest het mogelijk zijn om van deze verpleegden volwaardige en arbeidzame burgers te maken. In ieder geval zou het een enorme verbetering betekenen ten opzichte van de situatie waarin bedelaars en wezen nu verkeerden. Uit onderzoek was namelijk gebleken, dat in de stedelijke bedelaarsinrichtingen de sterfte in de afgelopen jaren uitzonderlijk hoog was geweest, terwijl de verzorging in de weeshuizen ook veel te wensen overliet⁵. Het werven van arbeidsgeschikte bedelaars en wezen om de koloniën te bevolken stuitte echter op onverwachte problemen. Van den Bosch was er vanuit gegaan, dat bedelaars konden worden ingezet bij het ontginnen van de woeste gronden en vervolgens in de aldus verworven koloniale landbouwgebieden te werk konden worden gesteld. Het was dan ook een financiële tegenvaller, dat veel kolonisten zelfs niet in staat waren om enig grondwerk te verrichten. Voor het ontginnen van de grond en voor het bouwrijp maken van de Gewone koloniën was de Maatschappij genoodzaakt geweest om ervaren arbeiders in te huren en om werktuigen en trekdieren aan te schaffen⁶. Van den Bosch had dan ook al spoedig zijn standpunt, om alleen gezonde en krachtige kolonisten te accepteren, moeten herzien. Hij had

namelijk vergaande concessies moeten doen om de koloniën te kunnen bevolken. Dit was het gevolg van de aanvankelijk te beperkte instroom van kolonisten ondanks het feit, dat de bedelaarswerkhuisen overvol waren. Sinds de invoering van de Code Pénal (1811) dienden bedelaars opgepakt en gevonnist te worden om vervolgens in werkhuisen te worden ondergebracht. Vanwege de aanhoudende economische achteruitgang was sindsdien het aantal werklozen enorm toegenomen en ging de opvang van bedelaars een steeds groter probleem vormen. Om de opnamecapaciteit te vergroten had de overheid daarom rijkswerkinrichtingen in Hoorn (1817) en in Veere (1820) geopend. Ondanks de hoge kosten schoot de verzorging in deze instellingen echter ernstig tekort en werd de grote sterfte onder de bedelaars vooral aan slecht voedsel toegeschreven⁷. Voor de regering was dit een reden geweest om in te stemmen met het voorstel van Van den Bosch en temeer omdat de opname in de koloniën van de Maatschappij voordelig leek te zijn. Deze particuliere instelling zou immers in staat zijn om het onderhoud van de bedelaars grotendeels uit eigen middelen te bekostigen. Alle inrichtingen konden bedelaars op contract, een overeenkomst waarbij de verpleegkosten werden vastgesteld, insturen. Daarnaast bestond voor bedelaars, die een veroordeling wilden voorkomen, de mogelijkheid om zich als vrijwillig kolonist bij het stadsbestuur te melden. Een grote toeloop van gegadigden in de inmiddels gereed gekomen kolonie Ommerschans bleef echter uit. Daarop bleek de regering bereid te zijn om de Maatschappij aan arbeidsgeschikte kolonisten te helpen door meer dwang uit te oefenen. Bij Koninklijk Besluit van 13 maart 1822 garandeerde de overheid de levering van 2.700 bedelaars. Daarbij werd bepaald, dat de stedelijke werkinrichtingen alle voor de landbouw bruikbare bedelaars naar de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid dienden op te sturen. Invalide bedelaars konden eventueel in Hoorn en in Veere worden ondergebracht⁸. Ook deze maatregel bleek weinig effect te hebben. De regering was niet in staat om het toegezegde aantal bedelaars te leveren en tegen de afspraak in werden er ook invaliden naar de koloniën gestuurd. Volgens Van den Bosch waren in 1823 van de 600 bedelaars in Ommerschans er al 130 arbeidsongeschikt⁹. Hoewel de Maatschappij volgens de overeenkomst met de regering het recht had om invaliden te weigeren, zou van consequente terugzending zijn afgezien uit angst voor kritiek uit de samenleving. Voor de Maatschappij gingen deze kolonisten echter een te zware belasting vormen. Ze waren improductief en niet eens in staat om de eigen kost te verdienen en ze hadden bovendien veel zorg nodig. De regering, die deze bezwaren erkende, zegde toe, om zowel voor bedelaars als wezen een vergoeding te geven al naar gelang de leeftijd en de mate van invaliditeit¹⁰. Dit besluit vormde een onderdeel van de contracten, die in de loop van 1826 en 1827 werden gesloten. In deze overeenkomsten werd verder vastgelegd, dat de overheid f. 222.000 zou betalen voor het opzenden van 9.200 bedelaars gedurende een periode van zestien jaren. Hierbij werd wel als voorwaarde bedongen, dat de regering bij het opsturen van kandidaten de vrijheid van keuze zou hebben en dat de rijksinstellingen in Hoorn en Veere zouden worden opgeheven¹¹. Het gevolg van deze maatregelen was, dat de gestichten in Ommerschans en in Veenhuizen door de opname van arbeidsongeschikte personen deels als verpleeghuizen gingen fungeren.

Bij het werven van wezen, vondelingen en verlaten kinderen hadden zich vergelijkbare problemen voorgedaan. Het voorstel van Van den Bosch om wezengestichten te bouwen zou zijn voortgekomen uit de vaak slechte leefomstandigheden in dergelijke instellingen en met name in het Aalmoezeniersweeshuis in Amsterdam. Al in 1796 had een buitenlandse bezoeker er op gewezen, dat in dit weeshuis, dat in de 17^e eeuw voor de opvang van 800 kinderen was gebouwd, liefst 3.000 wezen werden verpleegd. De hierdoor ontstane ongezonde atmosfeer in de overvolle zalen zou ervoor hebben

afb. 3 Ligging van de drie koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid

gezorgd, dat in twintig jaar tijd 80 procent van de kinderen was gestorven en dat de rest aan ongeneeslijke ziekten leed. Deze situatie bleef echter voortbestaan en er werd zelfs beweerd, dat het aantal kinderen tot meer dan 4.000 zou zijn gestegen. Vooral de gemakkelijke wijze waarop ouders zich van hun kroost konden ontdoen, omdat ze er zeker van waren, dat hun kind in het weeshuis zou worden opgenomen en het uitkeren van premies aan degenen, die een kind aanbrachten, zou het te vondeling leggen hebben aangemoedigd. In 1814 had M. E. van Vollenhove, die later secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken zou worden, er op aangedrongen om aan deze mensonterende toestand een einde te maken. Bovendien kostte deze instelling de stad Amsterdam kapitalen, omdat voor elk kind jaarlijks f.112 moest worden opgebracht¹². Vooral dit laatste argument deed de regering in 1822 besluiten om het Aalmoezeniersweeshuis tegen de wens van het weeshuisbestuur en de publieke opinie in, definitief op te heffen en de wezen naar Veerhuizen te sturen. Omdat de weerstand tegen het opzenden van kinderen algemeen was, moest er druk worden uitgeoefend. Provincies en Gemeenten kregen de opdracht om jaarlijks niet meer dan f.30 aan subsidie per kind uit te keren. Gouverneurs werd bevolen om er voor te zorgen, dat het door de regering vastgestelde aantal kinderen ook daadwerkelijk werd opgestuurd. Zo moest bijvoorbeeld Amsterdam 600 wezen leveren, terwijl dit aantal voor de provincies Groningen, Friesland en Drenthe achtereenvolgend 155, 235 en 10 kinderen bedroeg¹³. De eerste 500 kinderen uit het Aalmoezeniersweeshuis arriveerden in augustus 1824 in Veerhuizen. Een groep van 300 wezen was in de nacht van 18 augustus in alle stilte en onder politiebewaking in vier schuiten geladen en naar Muiden gevaren. Daar aangekomen werden ze in een gereed liggend en met proviand bevoorradat schip overgeladen, waarna de tocht naar Veerhuizen kon beginnen. Op dezelfde wijze werden enkele dagen later nog 200 kinderen afgevoerd. Het vertrek 's nachts had voorkomen, dat er tegen de sluiting van het weeshuis en tegen de gedwongen deportatie van de kinderen werd gedemonstreerd. Van de 3.000 wezen in dit gesticht zouden er tenslotte maar 1.100 in Veerhuizen terechtkomen. Het weeshuis zou er namelijk in zijn geslaagd, om de overige meest flinke en gezonde kinderen in de stad zelf uit te besteden. Vooral de ziekelijke kinderen, waaronder veel 'dwergjes' werden naar Veerhuizen gestuurd¹⁴. Geheel in strijd met het oorspronkelijke uitgangspunt

om uitsluitend gezonde en arbeidsgeschikte bedelaars en wezen op te nemen, zat de Maatschappij nu opgescheept met een groot aantal in feite onbruikbare kolonisten. Verondersteld kan worden, dat voor deze veelal door gebrek en verwaarlozing verzwakte groep mensen medische zorg onmisbaar moet zijn geweest.

1.1 Vraagstelling

Met dit onderzoek is getracht om inzicht te krijgen in de gezondheidssituatie en de geneeskundige verzorging in de Noord-Nederlandse koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid. Hierbij is gekozen voor het beschrijven van de opbouw en ontwikkeling van de gezondheidszorg in de jaren 1818 tot 1859. Deze beginperiode werd afgesloten in 1859, toen de Maatschappij het merendeel van haar bezittingen aan de overheid moest afstaan, met als gevolg dat ook de organisatie van de medische verzorging ingrijpende veranderingen onderging.

Bij deze studie is als centrale vraag gesteld, in welke mate ziekte en sterfte in de koloniën voorkwamen, hoe hierop zowel binnen als buiten de instelling werd gereageerd en welke uitwerking dit had op de kwaliteit van de zorg. Om hierop een antwoord te kunnen geven, is het noodzakelijk om de verschillende facetten van de gezondheidszorg te doorlopen. In de eerste plaats zijn dit de onderwerpen (hoofdstuk 2-8), die met de inrichting van de zorg te maken hebben zoals ziekenhuisvoorzieningen en het geneeskundig personeel. Wat betreft het totstandkomen van de koloniën kan de vraag worden gesteld, in hoeverre er voor de opvang van bedelaars en wezen medische voorzieningen waren getroffen (hoofdstuk 2). Aan welke voorwaarden moesten de koloniale geneesheren voldoen en hoe waren de arbeidsomstandigheden (hoofdstuk 3) ? Op welke wijze waren de ziekenzalen ingericht, aan welke eisen moest het verplegend personeel voldoen en waaruit bestond haar taak (hoofdstuk 4) ? Waardoor werd de Maatschappij genoodzaakt om eigen apotheken in te richten, waaruit bestond de inventaris en wie waren er werkzaam (hoofdstuk 5) ? Op welke wijze werden de apotheken bevoorrad, welke omvang had de medicijnbereiding en was er ook sprake van kostenbeheersing (hoofdstuk 6) ? Langs welke weg kreeg de geneeskundige dienst vorm, waaruit bestonden de arbeidsvoorschriften van het geneeskundig personeel en hoe lagen de onderlinge gezagsverhoudingen (hoofdstuk 7) ? Tenslotte kan hierbij nog de vraag worden gesteld, hoeveel de gezondheidszorg jaarlijks kostte en of er aan deze uitgaven ook limieten werden gesteld (hoofdstuk 8).

Vervolgens dient er aandacht te worden besteed aan de lichamelijke en geestelijke conditie van de opgenomen bedelaars en wezen (hoofdstuk 9-12). Welke problemen deden zich voor bij het bestrijden van ziekten in de gestichten en op welke wijze werd getracht om deze op te lossen (hoofdstuk 9 en 10) ? Hoe werden geestelijk- en lichame-lijk gehandicapte kolonisten behandeld (hoofdstuk 11 en 12) ?

Hierna wordt ingegaan op factoren, die van invloed waren op het welzijn van de koloniale bevolking (hoofdstuk 13-16). Voldeed het verstrekte voedsel aan de toenmalige en huidige eisen en was dit af te meten aan de lichaamslengten van de kolonisten ? Uit welke producten bestond het ziekenvoedsel en welke waarde werd hieraan toegekend (hoofdstuk 13) ? In hoeverre was er sprake van hygiënische voorschriften en ging hiervan enige preventieve werking uit (hoofdstuk 14) ? Waardoor kon de beruchte 'Veenhuizense oogziekte' zo omvangrijk worden (hoofdstuk 15) en in welke mate was de Maatschappij verantwoordelijk voor het ontstaan van rachitis (hoofdstuk 16) ?

Vervolgens dient de aandacht te worden gevestigd op twee ziekten, die vooral binnen de gestichten veel slachtoffers eisten zoals tuberculose (hoofdstuk 17) en cholera

(hoofdstuk 18). Aanvullend kan de vraag worden gesteld, welke ziekten er heersten, hoe groot de jaarlijkse sterfte was en welke specifieke factoren van invloed waren op de hoogte van de mortaliteit (hoofdstuk 19).

Tenslotte moeten nog werkzaamheden worden besproken, die ook tot het takenpakket van de koloniale geneesheren werden gerekend. In de koloniën werd namelijk afgeweken van de door de Wet van 12 maart 1818 voorgeschreven scheiding van de verschillende beroepsgroepen in de genees- heel- en verloskunde. Deze handelwijze bood de koloniale medici de mogelijkheid om de geneeskunde in de volle omvang uit te oefenen. Zo kan bij de pokkenvaccinatie de vraag worden gesteld, welke omvang en uitwerking deze preventieve maatregel had (hoofdstuk 20), welke operatieve ingrepen er werden verricht (hoofdstuk 21) en hoe de verloskundige zorg was georganiseerd (hoofdstuk 22). Met het beantwoorden van al deze vragen kan een beeld worden geschetst van de veelheid aan faciliteiten en werkzaamheden, waaruit de koloniale gezondheidszorg bestond.

1.2 Literatuur en archivalia

De aanleiding tot dit onderzoek was het vrijwel ontbreken van informatie over de gezondheidszorg in de koloniën in de diverse publicaties over de Maatschappij van Weldadigheid. Bovendien bleken de gebruikte gegevens afkomstig te zijn uit het tijdschrift van de Maatschappij, dat achtereenvolgens onder de naam *De Star* (1818-1826), *De Vriend des Vaderlands* (1827-1842) en *Erica* (1865-1908) werd uitgegeven. Aangezien dit orgaan niet alleen informatie verschaftte, maar ook gebruikt werd als propagandamiddel om kolonisten te werven, is de inhoud dikwijls niet objectief. Zo bestaan de uit geneeskundige verslagen samengestelde mededelingen over de gezondheidstoestand in de koloniën slechts uit een opsomming van de verschillende ziekten, waarbij achtergrondinformatie en onwelgevallige opmerkingen van geneesheren zijn weggelaten, terwijl de mortaliteit door middel van statistische gegevens wordt vergoelijkt. De Maatschappij beschouwde de geneeskundige zorg dan ook als een interne aangelegenheid, waaraan buiten de koloniën zo min mogelijk ruchtbaarheid diende te worden gegeven. Voorts bleken publicaties over de armenzorg en het gevangeniswezen, onderwerpen die nauw verwant zijn aan deze studie, in medisch-historisch opzicht weinig steun te bieden. Wel kon er op cultuur-historisch gebied en vooral ten aanzien van de sociaal-economische ontwikkelingen gebruik worden gemaakt van de algemene historiografie vanaf het midden van de 18e eeuw tot en met de regeerperiode van koning Willem I. Dit was eveneens het geval met beschrijvingen over de zich in die tijd ontplooiende natuurwetenschappelijke geneeskunde, waarvan de resultaten ook aantoonbaar waren in de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid.

Al met al kan worden vastgesteld, dat het behandelde tijdvak blijkt te behoren tot die periodes in de Nederlandse geschiedenis, die in medisch-historisch opzicht nog weinig zijn onderzocht, waardoor een toetsing aan vergelijkbare studies is uitgesloten. Dit is dan ook de reden, dat dit onderzoek voornamelijk gebaseerd is op bronnenmateriaal, waarbij er is uitgegaan van feiten, waardoor het geheel een verhalend karakter heeft gekregen.

Het archiefmateriaal van de Maatschappij van Weldadigheid bevindt zich in het Drents Archief in Assen en is dankzij de inventaris *De archieven van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1970)* goed toegankelijk. De gegevens over de gezondheidszorg vormen hierin echter geen apart thema, zodat chronologisch speurwerk noodzakelijk was. Om in de veelheid aan gegevens, die dit onderzoek opleverde, enige structuur aan

te brengen, is het gevonden materiaal in afzonderlijke onderwerpen ingedeeld. Vervolgens is getracht om met behulp van de beschikbare literatuur verduidelijkingen aan te brengen en om de verschillende aspecten in een groter verband te plaatsen. Hoewel de bronnen leemten vertonen en het gevonden materiaal niet aangevuld kon worden met gegevens uit vergelijkbare publicaties, kan dit onderzoek wel als voorbeeld dienen van de wijze waarop in de eerste helft van de negentiende eeuw geneeskunde werd bedreven.

Noten

1. Huussen jr., *Veenhuizen, in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 88 en Huussen jr., *De Maatschappij van Weldadigheid, een Nederlands experiment in Drenthe*, 104; publicisten op dit gebied waren H. W. Tijdeman en R. Scherenberg. Tijdeman was hoogleraar in Leiden en zou later hoofd van de afdeling Armwezen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken worden. Scherenberg was eigenaar van een tapijtfabriek in Baarn, waar hij in 1802 een spinzaal oprichtte, om enkele jaren later in Utrecht een spinfabriek te openen met als doel bedeelde kinderen werk te verschaffen. Zie hiervoor ook: Schuurmans Stekhoven, *Ontwikkeling van het krankzinnigenwezen in Nederland 1813-1914*, 28. Daarnaast biedt de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 10, waarin de sociaal-economische aspecten van het armoedeprobleem op velerlei wijze en uitgebreid wordt gelicht, veel informatie. Dit geldt in het bijzonder voor de hoofdstukken, die direct of zijdelings betrekking hebben op het behandelde onderwerp, zoals dat van Van den Eerenbeemt en Hannes, *Economische en sociale verhoudingen in Noord en Zuid circa 1700-midden 19de eeuw*, Van der Poel, *Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1770-1840*, Griffiths, *Ambacht en nijverheid in de Noordelijke Nederlanden 1770-1844*, Noordegraaf, *Sociale verhoudingen en structuren in de Noordelijke Nederlanden 1770-1813*, De Maare, *Sociale verhoudingen in de Noordelijke Nederlanden 1814-1844* en Van Loo, *De armenzorg in de Noordelijke Nederlanden 1770-1854*. Verder is nog gebruik gemaakt van: Kloek en Mijnhardt, *Nederlandse cultuur in Europese context, 1800, Blauwdrukken voor een samenleving*, 291.
2. Kloosterhuis, *De bevolking van de Vrije koloniën der Maatschappij van Weldadigheid*, 36 ev.
3. Eggink, *De geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen*, 36.
4. Deze tekst is samengesteld met gegevens uit; Kloosterhuis, *De bevolking*, Eilerts de Haan, *De Noord-Nederlandsche Landbouwkoloniën, eene studie over de Maatschappij van Weldadigheid*, Westendorp Boerma, *Een geestdriftige Nederlander Johannes van den Bosch* en Berends e.a., *Veenhuizen als onvrije kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid 1823-1859*.
5. Berends e.a., *Veenhuizen als onvrije kolonie*, 73: uit een rapportage van zeven stedelijke bedelaarsinrichtingen in de beide Nederlanden was gebleken, dat er tussen 1811 en 1822 jaarlijks gemiddeld 1 op de 8,9 bedelaars was gestorven.
6. Lambregts, *Een steen in de vijver, ontstaan, groei en ontwikkeling van de Maatschappij van Weldadigheid*, 46.
7. Eilerts de Haan, *De Noord-Nederlandsche Landbouwkoloniën*, 39.
8. Westendorp Boerma, *Een geestdriftige Nederlander*, 40 en 46.
9. Westendorp Boerma, *Johannes van den Bosch als sociaal hervormer, de Maatschappij van Weldadigheid*, 127.
10. Eilerts de Haan, *De Noord-Nederlandsche Landbouwkoloniën*, 56.
11. Westendorp Boerma, *Een geestdriftige Nederlander*, 50.
12. Eilerts de Haan, *De Noord-Nederlandsche Landbouwkoloniën*, 44 ev.
13. Offereins-Reitsema, *De gedwongen opzending van kinderen uit het Groene weeshuis te Groningen naar de kolonie Veenhuizen*, 96.
14. Westendorp Boerma, *Johannes van den Bosch*, 127.